

СУДОВА ПСИХІАТРІЯ

УДК: 616.89-008:441.13-07+61:340.63

О. А. Ревенок, О. П. Олійник, О. В. Радзевілова

СУДОВО-ПСИХІАТРИЧНА ЕКСПЕРТИЗА СТАНІВ ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД АЛКОГОЛЮ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

(ЗАКОНОДАВЧІ, МЕТОДОЛОГІЧНІ, КЛІНІЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ)

Український НДІ соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України, м. Київ

Ключові слова: алкогольна залежність, психічні та поведінкові розлади, судово-психіатрична експертиза

Актуальність теми. У нашій країні серед усіх станів залежності (наркоманія, токсикоманія, лудоманія тощо) свою першорядну актуальність, як і раніше, зберігає проблема залежності від алкоголю. Згідно з статистичними даними різних досліджень, Україна входить до п'ятірки найбільш «питущих» націй. За останні роки кількість українців, які зловживають алкоголем, зросла в три рази, переважно за рахунок дитячого, підліткового та молодіжного «пивного» і «слабоалкогольного» алкоголізму. За даними офіційної статистики, хронічним алкоголізмом страждає близько 1 млн. населення України. Алкоголіком стає 1 з 10 українців, які вживають спиртні напої. Смертність від алкоголізму становить понад 40 тис. випадків на рік. Однак, на думку наркологів, офіційні дані істотно відстають від реальної ситуації в країні.

Поширеність алкоголізму та інших залежностей позначається на збільшенні кількості судово-психіатричних експертиз відносно осіб, що зловживають психоактивними речовинами (ПАР), в рамках цивільного процесу. В нових економічних умовах почастішали випадки порушення цивільних прав осіб, що зловживають ПАР, а також членів їх сімей. Перебуваючи під впливом ПАР, ці особи виявляються неспроможними відстояти свої майнові інтереси, а їх психічний стан у подальшому виявляється приводом та предметом судово-психіатричного експертного дослідження в рамках судового розгляду [1].

Судово-психіатричні експертизи відносно осіб, що зловживають ПАР, є досить складними, з урахуванням того, що наявні у них психічні порушення далеко не завжди позначаються на інтелектуальній або вольовій складовій юридичного критерію дієздатності, тобто здатності особи усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними. Ряд дослідників вивчали інтелектуально-мнестичні порушення у хворих на алкоголізм (Е. К. Андреева, 1965; Т. К. Чернаенко, 1970; Э. И. Лапинский, 1974 та ін.). Для когнітивної сфери таких хворих характерні порушення пізнавальних процесів насамперед уваги та пам'яті (від порушень запам'ятовування до ослаблення логічно-змістовної пам'яті). Алкоголізація значно впливає на вольові процеси особи. Тому експертній оцінці підлягає вивчення мотиваційної сфери особистості.

У мотиваційній сфері людини, хворої на алкоголізм, спостерігається зміна ієрархії мотивів та потреб. Під впливом зміни мотиваційної сфери різко змінюється поведінка особи, мотив «алкоголь» стає смислоутворюючим. Вся поведінка особи, залежної від алкоголю, підкорена домінуючій потребі – прийому алкоголю. Алкогольна деградація особистості супроводжується зміною ціннісних орієнтацій особистості. Значення раніше домінуючих потреб знижується. Другорядна потреба в алкоголі виступає на перших план, обумовлюючи всю діяльність особистості. Спостерігається втрата самоконтролю. Особливо актуальним для експертної оцінки алкогольно залежних осіб становлять питання здатності прогнозування та оцінки ситуації, вибору адекватних засобів для досягнення поставленої мети, з урахуванням виникнення порушень вольової сфери. Це вимагає патопсихологічного дослідження, залучення психологів до експертного дослідження, призначення комплексних судових психолого-психіатричних експертиз [2; 3].

Посмертні судово-психіатричні експертизи (СПЕ) є найбільш складними через необхідність ретроспективного аналізу психічного стану особи, що зловживала ПАР. У цих випадках проведення експертизи ускладнює відсутність особи, бо вирішується питання дієздатності, недостатність і суперечливість об'єктивних даних про її психічний стан на період юридичної ситуації [4–6].

Відповідно до існуючої в Україні законодавчої бази, експертна оцінка психічних розладів при станах залежності від алкоголю потребує розробки нових експертних підходів, що визначає актуальність та перспективи наукових досліджень у цьому напрямку.

Мета дослідження – розробити модель судово-психіатричної експертної оцінки можливості залежних від алкоголю осіб усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (УЗСД та КН) під час укладання правочину.

Вибір методів дослідження був обумовлений метою і задачами НДР. У роботі застосовувались клініко-анамнестичний, клініко-психопатологічний, соціально-демографічний, експериментально-психологічний, статистичний методи дослідження, а також метод експертного судово-психіатричного аналізу.

Правові підстави СПЕ осіб із синдромом залежності від алкоголю визначаються діючим цивільним законодавством України.

У цивільному процесі питання дієздатності / обмеженої дієздатності / недієздатності осіб, зловживаючих ПАР, може розглядатися в рамках ст. 36–42, ст. 225 ЦК України. Особам, які зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, приділено особливу увагу в деяких частинах цих статей.

Стаття 36. Обмеження цивільної дієздатності фізичної особи:

1. Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.
2. Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.
3. Порядок обмеження цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється Цивільним процесуальним кодексом України.
4. Цивільна дієздатність фізичної особи є обмеженою з моменту набрання законної сили рішенням суду про це.

Стаття 37. Правові наслідки обмеження цивільної дієздатності фізичної особи:

1. Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування.
2. Фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може самостійно укладати лише дрібні побутові угоди.
3. Правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, укладаються особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за згодою піклувальника. Відмова піклувальника дати згоду на укладання правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, може бути оскаржена особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органу опіки та піклування або суду.
4. Одержання заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпорядження ними здійснюються піклувальником. Піклувальник може письмово дозволити фізичній особі, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно одержувати заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними.
5. Особа, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, що завдана нею іншій особі.

Стаття 38. Поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена:

1. У разі видужання фізичної особи, цивільна дієздатність якої обмежена, або таке поліпшення її психічного стану, який відновив у повному обсязі її здатність

усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, суд поновлює її цивільну дієздатність.

2. У разі припинення фізичною особою зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо суд поновлює її цивільну дієздатність.
3. Піклування, встановлене над фізичною особою, припиняється на підставі рішення суду про поновлення цивільної дієздатності.
4. Порядок поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється Цивільним процесуальним кодексом України.

Стаття 39. Визнання фізичної особи недієздатною:

1. Фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.
2. Порядок визнання фізичної особи недієздатною встановлюється Цивільним процесуальним кодексом України.
3. Якщо суд відмовить у задоволенні заяви про визнання особи недієздатною і буде встановлено, що вимога була заявлена недобросовісно без достатньої для цього підстави, фізична особа, якій такими діями було завдано моральної шкоди, має право вимагати від заявника її відшкодування.

Стаття 40. Момент визнання фізичної особи недієздатною:

1. Фізична особа визнається недієздатною з моменту набрання законної сили рішенням суду про це.
2. Якщо від часу виникнення недієздатності залежить визнання недійсним шлюбу, договору або іншого правочину, суд з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи та інших доказів щодо психічного стану особи може визначити у своєму рішенні день, з якого вона визнається недієздатною.

Стаття 41. Правові наслідки визнання фізичної особи недієздатною:

1. Над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка.
2. Недієздатна фізична особа не має права укладати будь-які угоди.
3. Правочини від недієздатної фізичної особи та в її інтересах укладає її опікун. (цивільна угода)
4. Відповідальність за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою, несе її опікун (стаття 1184 цього Кодексу).

Стаття 42. Поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною:

1. За заявою опікуна або органу опіки та піклування суд поновлює цивільну дієздатність фізичної особи, яка була визнана недієздатною, і припиняє опіку, якщо буде встановлено, що внаслідок видужання або значного поліпшення її психічного стану у неї відновилась здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.
2. Порядок поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, який був визнаний недієздатною,

встановлюється Цивільним процесуальним кодексом України.

Стаття 225. Правові наслідки вчинення правочину дієздатною фізичною особою, яка у момент його скоєння не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними:

1. Операція, яку дієздатна фізична особа скоїла у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути визнана судом недійсною за позовом цієї особи, а в разі її смерті – за позовом інших осіб, чії цивільні права або інтереси були порушені.
2. У разі наступного визнання фізичної особи, яка вчинила правочин, недієздатною позов про визнання правочину недійсним може пред'явити її опікун.
3. Сторона, яка знала про стан фізичної особи на момент вчинення правочину, зобов'язана відшкодувати їй моральну шкоду, завдану у зв'язку із скоєнням такого правочину.

Таким чином, у цивільному процесі щодо особи, яка зловживає ПАР, за життя підекспертного, можуть вирішуватися питання обмеження його дієздатності, якщо зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо ставить у скрутне матеріальне становище самого залежного, його сім'ю, а також інших осіб, яких він за законом зобов'язаний утримувати (ч. 2 ст. 36 ЦКУ). Для обмеження дієздатності особи згідно цієї частини 36 статті ЦКУ обов'язковою умовою є причинно-наслідковий зв'язок між фактом зловживання особою тим чи іншим психоактивним засобом і важким матеріальним становищем його сім'ї, оскільки основною метою визнання особи обмежено дієздатною є захист інтересів сім'ї, яка матеріально від цієї особи залежить. З моменту вступу рішення суду в силу над особою, яка зловживає ПАР, встановлюється піклування. З іншого боку на СПЕ в рамках цивільного процесу можуть вирішуватися питання психічного стану особи, яка зловживає ПАР, на момент вчинення конкретних юридичних угод. У цих випадках експертному дослідженню підлягає оцінка впливу наявних психічних розладів на здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними на момент вчинення правочину, тобто зіставлення медичного і юридичного критеріїв дієздатності. З експертної точки зору наявні психічні порушення можуть: 1) істотним чином впливати на здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ч. 1 ст. 36 ЦКУ – обмеження дієздатності); 2) позбавляти здатності усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ч. 1 ст. 39 ЦКУ – визнання недієздатним); 3) не впливати на здатність особи, яка зловживає ПАР, усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (збереження повної цивільної дієздатності).

Питання дієздатності померлої особи, яка скоїла правочин, при посмертних СПЕ розглядаються винятково в рамках 225 статті ЦКУ. Одним з тих станів, які можуть вплинути на те, що дієздатна фізична особа на момент скоєння правочину не усвідомлювала значення своїх дій

та (або) не могла керувати ними, є психічні розлади при залежних станах.

Результати роботи. У рамках даної НДР планується судово-психіатричне обстеження понад 200 осіб з синдромом залежності від алкоголю на предмет судово-психіатричної оцінки наявних у них психічних та поведінкових розладів. На першому етапі дослідження було обстежено 96 осіб.

Тематичних хворих було поділено на дві групи. До основної групи (53 особи) увійшли підекспертні з синдромом залежності від алкоголю, які уклали цивільні правочини. В даній групі аналізувались як посмертні СПЕ, так і результати експертного дослідження стосовно живих осіб. Контингент ОГ, в залежності від експертних рішень, було поділено на три підгрупи: ОГ I – особи, які за рішенням СПЕ на момент укладання цивільних угод могли УЗСД та КН; ОГ II – не повною мірою могли УЗСД та КН; ОГ III – не могли УЗСД та КН.

Порівняльну групу склали 43 особи з АЗ щодо яких у судовому порядку, за допомогою СПЕ, розглядалися питання позбавлення чи обмеження їх цивільної дієздатності.

Вибір тематичних хворих не обмежувався віком, статтю, стадією алкогольної хвороби. До дослідження не залучались хворі з тяжкими психічним захворюваннями, що супроводжувались зловживанням ПАР.

Наймолодшим підекспертним серед обстежених був чоловік 39 років, а найстаршим – 81 рік. Розподіл тематичних хворих між групами за віком і статтю був однорідний, що відображено у табл. 1.

За результатами дослідження було встановлено, що загальний обсяг проведених в Україні судово-психіатричних експертиз за останні десять років принципово не змінився і залишається на рівні 26-28 тисяч. На відміну від цього кількість судово-психіатричних експертиз по цивільним справам виявляє щорічну тенденцію до зростання.

Кількість судово-психіатричних експертиз станів залежності (F10.0 – F10.9) по цивільним справам складає в середньому 50-70 на рік (2008 – 71 випадок, 2009 – 56, 2010 – 79, 2011 – 72). З них наявність психотичних розладів (F10.4 – F10.7) у підекспертних діагностується в середньому 35 випадків щорічно (2008 – 34 випадки, 2009 – 37, 2010 – 39, 2011 – 23). З даної кількості СПЕ рішення про неспроможність особи усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними виносяться у 37 – 73% випадках.

Контингент підекспертних із синдромом залежності від алкоголю по цивільним справам майже у 80% випадків складають особи працездатного віку (40-60 років). Співвідношення чоловіків та жінок, щодо яких вирішуються питання їх дієздатності за допомогою СПЕ, становить 5:1.

Експертні рішення при посмертних та прижиттєвих СПЕ осіб з алкогольною залежністю суттєво різняться. При ретроспективній оцінці психічного стану осіб на момент укладання цивільних угод переважно виносились рішення про можливість УЗСД та КН – 34%

Розподіл тематичних хворих за віком і статтю

Вік у роках	Кількість хворих								Всього	
	Основна група				Порівняльна група					
	Ч		Ж		Ч		Ж		n	%
	n	%	n	%	n	%	n	%		
18-29	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30-39	4	9,1	1	11,1	3	8,6	2	25,0	10	10,4
40-49	12	27,0	1	11,1	6	17,1	1	12,5	20	20,8
50-59	9	21,0	3	33,3	11	31,4	5	62,5	28	29,2
60-69	12	27,0	3	33,3	12	34,3	-	-	27	28,1
70-79	7	15,9	1	11,1	2	5,7	-	-	10	10,4
> 80	-	-	-	-	1	2,9	-	-	1	1,1
Разом	44	100,0	9	100,0	35	100,0	8	100,0	96	100,0

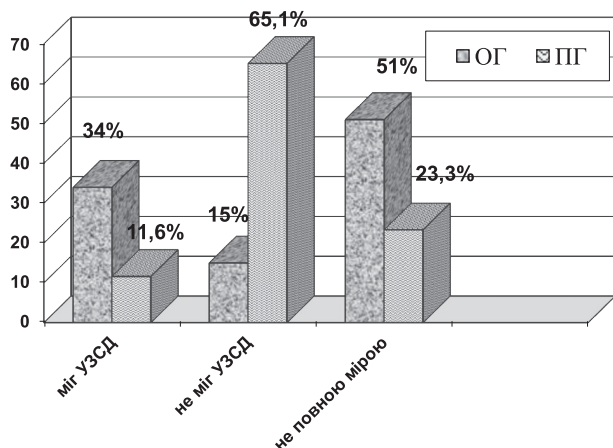

Рис. 1. Структура експертних рішень при проведенні СПЕ особам із синдромом залежності від алкоголю

випадків або про неможливість повною мірою УЗСД та КН – 51%; рішення про неможливість УЗСД та КН мали місце лише у 15% випадків. Натомість в осіб, щодо яких прижиттєво вирішувались питання цивільної дієздатності, у 65,1% виносилося рішення про такий психічний стан, що повністю унеможливило УЗСД та КН; рішення про збереженість цієї здатності мали місце в 11,6% випадків, про неповну збереженість здатності УЗСД та КН – у 23,3%. Такі розходження експертних рішень свідчать про відсутність чіткого алгоритму експертної оцінки психічних розладів при алкогольній залежності.

Експертні діагнози, зазвичай, не відповідають експертним рішенням і не відображають глибини та особливостей психічних порушень при алкогольній залежності. При винесенні рішення про неможливість УЗСД та КН

діагноз з рубрики «Психічні та поведінкові розлади внаслідок вживання алкоголю» безпідставно замінювався на «Органічні психічні розлади», що свідчить про викривлене використання діагностичних критеріїв МКХ – 10.

Таким чином, поширеність алкоголізму, зростання кількості СПЕ осіб з синдромом залежності в цивільному судочинстві, розходження експертних рішень у залежності від виду експертизи, невідповідне використання діагностичних критеріїв, відображають проблемний стан експертизи психічного стану осіб з синдромом залежності від ПАР, відсутність судово-психіатричних стандартів і необхідність науково-методичних розробок у цьому напрямку.

Література:

1. Злоупотребление психоактивными веществами (клинические и правовые аспекты) / Дмитриева Т. Б., Игонин А. Л., Клименко Т. В. и др. – М.: МНЦ «Инфо коррекция», 2003. – 316 с.
2. Кудрявцев И. А. Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза (научно-практическое руководство) / И. А. Кудрявцев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999. – 497 с.
3. Судебная психология и психолого-психиатрические экспертизы // Судебная психиатрия: учебное пособие / Т. Б. Дмитриева, А. А. Ткаченко, Н. К. Харитонова, С. Н. Шишков. – М.: ООО «Медицинское информационное агентство», 2008. – С. 179-191.
4. Первомайский В. Б. Судебно-психиатрическая экспертиза: от теории к практике / В. Б. Первомайский, В. Р. Илейко. – К.: Издательская компания «КИТ», 2006. – 394 с.
5. Харитонова Н. К. Методологические аспекты судебно-психиатрической экспертизы в гражданском процессе лиц с синдромом зависимости от алкоголя / Н. К. Харитонова, Е. В. Королева // Российский психиатрический журнал. – 2009. – № 5. – С. 10-16.
6. Королева Е. В. Актуальные проблемы посмертной судебно-психиатрической экспертизы в гражданском процессе // Судебная психиатрия. – М., 2007. – С. 57-74.

СУДОВО-ПСИХИАТРИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА СОСТОЯНИЯ АЛКОГОЛЬНОЙ ЗАВИСИМОСТИ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ (ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ, МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ, КЛИНИЧЕСКИЕ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ)

О. А. РЕВЕНКО, О. П. ОЛИЙНИК, О. В. РАДЗЕВИЛОВА

В статье приведены основные проблемы судебной психиатрической экспертизы состояний алкогольной зависимости. Изложены результаты анализа судебно-психиатрических экспертиз и экспертного осмотра лиц с алкогольной зависимостью.

Ключевые слова: алкогольная зависимость, психические и поведенческие расстройства, судебно-психиатрическая экспертиза

FORENSIC PSYCHIATRIC EXAMINATION OF STATES OF ALCOHOL DEPENDENCE IN CIVIL PROCEEDINGS (LEGAL, METHODOLOGICAL, CLINICAL AND ORGANIZATIONAL ASPECTS)

A. REVENOK, O. OLIYNIK, A. RADZEVILOVA

The article presents the main problems of forensic psychiatric examination of alcohol dependence. The results of analysis of acts of forensic examinations, and expert examination of persons with alcohol dependence.

Keywords: alcohol addiction, mental and behavioral disorders, forensic psychiatric examination.